

Tüskés Gábor

Egy új Mikes-kép felé¹

Mikes Kelemen életműve nemcsak a magyar nyelv és irodalom, az egész nemzeti kultúra megújulásának kimeríthetetlen forrása, hanem elválaszthatatlan részét alkotja az európai irodalmi örökségnek. Kevesen tudják, hogy fő műve, a *Törökországi levelek* mellett tizenkét munkát fordított franciából magyar nyelvre. Nem kis mértékben éppen prózafordításai révén vált rendkívül igényes, tudatos nyelv- és stílusművésszé, elmélyült gondolkodóvá, Zolnai Béla kifejezésével a XVII–XVIII. századi francia szépíró-filozófusok első hazai példájává, s – tegyük hozzá – az európai moralista hagyomány egyik első, művészileg leghatásosabb magyarországi képviselőjévé. Míg azonban a *Törökországi levelek* számos teljes és szemelvényes kiadásban hozzáférhető, s a levelekből kiragadott idézeteket sokan és sokféleképpen felhasználták, a fordítások többségét csak az irodalomtörténészek ismerik, s mindeddig nem készült az egész életműre kitékintő szövegválogatás. A teljes életmű Hopp Lajos három évtizedes munkájának eredményeként csupán alig valamivel több mint húsz éve hozzáférhető nyomtatásban, s a fordítások közül csak kettőnek van népszerű kiadása. Veress Dániel kalauza a *Leveleskönyvhöz* ezelőtt közel negyven évvel jelent meg Kolozsvárott, kevés példányban jutott el Magyarországra, s az egész életművet figyelembe vevő Mikes-válogatás hiányzik az 1970-es, 80-as években Szilágyi Ferenc által szerkesztett írói breviáriumok közkedvelt sorozatából.

Az összeállítás, mely az írói breviárium kiterjedt nemzetközi és hazai műfaji hagyományait követi, közel háromszáz kiválasztott szövegrészt tartalmaz, s ebben a formában első ízben veszi tekintetbe Mikes minden ismert munkáját. Fő célunk a válogatással az, hogy rávilágítsunk Mikes gondolkodásának fontosabb összetevőire, bemutassuk nyelvének, stílusának gazdagságát, újító szerepét, s szemléltessük a fiktív családi levél műfajába beágyazott kispikái formák, retorikai, stilisztikai alakzatok és más kifejezőeszközök sokféleségét. Célunk az is, hogy érzékeltesük a fordítások műfaji, tárgyi és eszmei változatosságát, s módosítsuk az „egykönyvű szerző” hagyományos képét. Mindezzel ösztönözni szeretnénk az eredeti művek kézbe vételét és azt, hogy az olvasó is kedvet kapjon saját szövegválogatás készítésére.

A fordítások beemelését a válogatásba mindenekelőtt az indokolja, hogy szoros

¹ Részlet a Mikes Kelemen halálának 250. évfordulójára megjelent antológia utószavából: *Az vagyok, aki voltam, és az leszek, aki vagyok. Mikes Kelemen füveskönyve. Válogatás a teljes életműből*, vál., szerk., gond., utószó Tüskés Gábor, a szerk. munkatársa Lengyel Réka, Szeged, Lazi Könyvkiadó, 2011.

tárgyi, eszmei, írói-fordítói módszerbeli kapcsolat, stílusbeli és műfaji kölcsönhatás áll fenn a *Leveleskönyv*, a misszilis levelek és a fordítások között. A *Leveleskönyv* összterjedelmének körülbelül az egynegyedét különféle fordításbetétek teszik ki; a később lefordított művek egy részéből Mikes előbb részleteket vett át a levelekben, majd önálló műként is lefordította azokat. Többéves franciaországi tartózkodása és francia nyelvtudása révén tágabb irodalmi, kulturális horizontot képviselt a korabeli magyarországi viszonyokhoz képest, korán felismerte az anyanyelvi műveltség szerepét, s következetesen törekedett a francia világi és egyházi műveltség kulturális modelljének meghonosítására. Életútjával és írói munkásságával megteremtette az európai hatások és a magyar igények szintézisét, s az utóbbiakat mindig az előbbiek összefüggésében értelmezte.

A Mikes által fordított művek szerzői között több neves személyiség található. Köztük van például Charles Gobinet, akit Richelieu bíboros szemelt ki a Sorbonne híres kollégiuma, a Collège de Plessis vezetőjének. Az ő nevéhez fűződik a kollégium oktatási reformjának kidolgozása, melynek fő célja volt az olvasás és a tudományok iránti érdeklődés kifejlesztése a hallgatókban. A Mikes által először 1724/1744-ben, majd 1751-ben ismét lefordított mű, *Az ifjak kalauza* Gobinet legnépszerűbb, az erkölcsnevelő értekező próza körébe tartozó munkája, s számos kiadást ért meg egészen a XIX. század elejéig. Egy másik szerző, Madame de Gomez, a XVIII. század első felének divatos, bár egyetlen színvonalon dolgozó írónője volt. Legjobb munkája a *Les Cent Nouvelles Nouvelles* című elbeszélésgyűjtemény, amely a Mikes által *Mulatságos napok* címen szemelvényesen lefordított rokokó novellaciklussal, a *Les Journées amusantes*-tal együtt a legkedveltebb olvasmányok közé tartozott a XVIII. század második harmadában. Antoine Courtin, *Az idő jól eltöltésének módja* című, világias moralista párbeszédet tartalmazó fordítás eredetijének szerzője, először diplomataként, később Krisztina svéd királynő és Károly Gusztáv svéd király titkáráként szolgált.

Az előbbi megállapítás érvényes a Mikes által átültetett egyházi tárgyú, vallási jellegű művek szerzőire is. Két egyházi író, Dom Augustin Calmet és Claude Fleury Mikes által adaptált munkái (*A zsidók és az Új Testámentumnak históriája; Az izraéliták szokásáról; A keresztényeknek szokásiról*) a kor biblianépszerűsítő törekvéseinek és klasszikus történeti értekező prózájának kiemelkedő alkotásai. A többi fordítás a dialogizált vallásos elbeszélés (*A keresztnek királyi útja*) és az elmélkedő didaktikus kegyességi próza (*Az epistoláknak és az evangéliumoknak magyarázatja; Keresztényi gondolatok; A Krisztus Jézus életének históriája; A valószínű keresztényeknek tüköre; Catechismus formájára való közönséges oktatások*) különféle műfajait képviseli. E művek szerzői a XVII. század második és a XVIII. század első felének jeles egyházi írói sorába tartoznak. Egyikük Benoit Van Haeften brabanti bencés szerzetes volt, s Mikes által lefordított munkája számos

kiadást és fordítást ért meg a XVII. század közepétől egészen a XVIII. század végéig. A többiek, mint François Perdoux, Etienne-François Vernage, Nicolas Le Tourneux, Nicolas de Mélicques és François-Aimé Pouget, szónokként, teológusként és íróként tevékenykedtek, egy részük közel állt a janzenizmushoz, s Mikes által adaptált, részben névtelenül megjelent műveik ugyancsak több kiadásban és fordításban láttak napvilágot. Pouget katekizmusát, mely a szerző fő művének számít, 1712-ben egyházi indexre tették, mivel írója korábban kifejezte ellenvéleményét a janzenistákat elítélő pápai bullával szemben.

Mikes fordításai tudatos írói program keretébe illeszkednek, s bár stílusuk nem éri el a *Leveleskönyv* és a misszilis levelek stílusbeli eredetiségét, könnyedségét, ezekben is törekedett saját stílusának érvényesítésére. A korban egyedülálló fordítói teljesítmény és tudatos stilisztikai gyakorlat nélkül a *Leveleskönyv* nem lenne az, aminek ma ismerjük. Ez a megállapítás érvényes a vallásos tárgyú, erkölcsstani művek adaptációira is; ismeretes, hogy az ilyen típusú művek fordításai a XV. századtól kezdve fontos szerepet játszottak a magyar irodalmi nyelv és stílus fejlődésében, esztétikai, poétikai dimenziójának kiteljesítésében. A *Mulatságos napok* egyben korai példája a fordítói gyakorlatnak, mely az eredeti mű cselekményét, helyszínét és szereplőit egyaránt magyarrá változtatja. A Mikes által átültetett művek nagyszámú idézetet tartalmaznak a Bibliából, antik, középkori, humanista és XVII. századi szerzőktől, ezért a fordítások – s így a belőlük válogatott szövegrészek – gyakran az ő gondolataikat is közvetítik.

A kiválasztott idézeteket lehetőség szerint az eredeti szöveggörnyezet figyelembevételével, tematikusan csoportosítottuk. Tisztában vagyunk azzal, hogy a szövegrészek kiemelése az eredeti összefüggésből és rendszerezése új szempontok szerint szükségképpen megbontja a levelek és a fordítások művészi szerkezetét, s több szempontból is egyoldalú képet ad. Ez az értelmező eljárás ugyanakkor éles fénybe állítja a kompozíció részleteit, Mikes asszociációs rendszerének sajátosságait, kiemeli a kifejezésmód rendkívüli tömörségét és az előadásszöveg miniatűr összetevőit, s gyakran néhány soron belül is megfigyelhetjük jellegzetes humorának, iróniájának forrásait, a különböző stílusrétegek változatos alkalmazását. A gyűjtemény tematikus egységeiben igyekszünk legalább jelzésszerűen felidézni a korai felvilágosodás racionális gondolkodóját, aki kritikusan foglalkozott a vallás, az emberi jellem és a társadalom kérdéseivel, s újszerű módon figyelte és szemléletesen ábrázolta a természet jelenségeit. Bemutatjuk a nevelőt és a moralistát, aki korán felismerte az egyes ember és rajta keresztül az egész nemzet művelésének fontosságát, s pontosan megfigyelte és élményszerűen rögzítette az egzotikus környezet sajátosságait, az erkölcs és a szokások társadalmi szerepét, különbségeit, változását.

Szeretnénk érzékeltetni a politikai eszmélkedőt, aki a saját bőrén tapasztalta

és korán kiismerte a politika természetét, s a hazához való hűség és az önzetlen hazaszeretet alapján állva folyamatosan reflektált a politika alakulására. Életét és sorsát Mikes, aki lelkialkatát tekintve nem volt igazi kuruc, egy végsőkéig elkötelezett ember sorsához kötötte, s a *Leveleskönyv* II. Rákóczi Ferencsel kapcsolatos részletei önmagukban is alkalmasak a tudatosan vállalt újfajta szubjektivitás, a hiteles ábrázolásra törekvés és a hitelesség látszatának fenntartása közti állandó feszültség érzékeltetésére. A bujdosás élethelyzetével kapcsolatos reflexiók jelzik, Mikes mindvégig tudatában volt a fejedelem és saját sorsa szimbolikus jelentőségének kora és az utókor számára. Az utolsó fejezetben azokból a szövegekből válogatunk, amelyek megmutatják a levélíró és a fordító folyamatos önreflexióját, s jelzik, Mikes tisztán látta munkásságának irodalom- és művelődéstörténeti jelentőségét.

Az összeállítás tanúsítja, hogy a világi moralista látásmódja Mikesnél szorosan összekapcsolódik a keresztény erkölcs képviselőjének eszméivel, s a történeti-kritikai szemlélet és a teocentrikus, biblikus világnézet szorosan egymás mellett élt gondolkodásában. Az idézetek segítségével azonosíthatók a biztos belső egyensúllyal rendelkező Mikes morális értékrendjének alappillérei, s nyomon követhetjük istenhitének finom elmozdulásait. Életszemléletének egyik alapvonása a hivatkozás az isteni akaratra, a gondviselésre és annak feltétlen elfogadására, miközben – Cinzia Franchi megfogalmazása szerint – az evilági reménytelenségben igyekszik felfedezni és lelki tartalommal változtatni a transzcendens reményt. A kiválasztott szövegek tanúsága szerint egyénisége és világszemlélete nem mentes az ellentmondásoktól sem: erős öntudata például gyakran a szerénység ruhájában jelentkezik, s a teológiai determinizmus mellett folyamatosan jelen van nála a racionális magyarázat igénye.

A *Leveleskönyv* és a fordítások visszatérő motívuma a „jó erkölcs” és az „okosság”, ami jelzi a morális reflexió és az intertextualitás hangsúlyos szerepét az epikai diskurzusban. Mikes önmeghatározásának egyik központi fogalma a becsület, mely hagyományos társadalmi szerepekhez és eszményekhez kötődik, de megjelenik nála az emberi méltóság, a társadalmi meghatározottságtól független ember értékének modern tudata is. A keresztény sztoicizmus, valamint a francia moralista hagyomány, Montaigne, La Rochefoucauld és mások közvetett hatásként értékelhető az állítás, mely szerint az önmegismerés alapfeltétele a megismerésnek. Ugyanehhez a hagyományhoz illeszkedik az emberi magatartásmódok bemutatása és ismétlődő kritikája kötetlen, nem rendszerezett formában, továbbá az aforizmaszerű megfogalmazás, a tréfás beszédmód, az életről szóló tanítás és az erkölcsi reflexió, galantéria és szórakoztatás következetes összekapcsolása.

Sorra megjelennek Mikesnél a XVI–XVIII. századi európai moralista irodalom központi témái, mint például a házasság, az elöljárók és az alattvalók viszonya, az

emberi természet és a nevelés problémái, s megtaláljuk nála ennek az irodalomnak a kedvelt formáit, mint például a levél, a maxima, az aforizma, a dialógus és az esszé. Mikes ismételtén rávilágít az erkölcsi normák és a különféle szokások társadalmi meghatározottságára, az erkölcsi felfogás és politikai magatartás szoros összefüggésére, s rögzíti a normák, felfogások és magatartások változásának szükségszerű folyamatát. Isten létének kérdésével nem csak az egyéni sors keretében foglalkozik; a XVII–XVIII. századi antimachiavellizmus szellemében megkísérelti kimutatni az isteni előrelátás működését az európai országok történelmében és kora politikai eseményeiben. Az idézetek több esetben felhívják a figyelmet a levélíró és a fordított művek szemléleti különbségeire, így például arra, hogy a fordítások társadalombírálata gyakran erősebb, mint a levelek írójéé.

Az összeállítás szándékunk szerint egyetlen életmű keretein belül jelzi az elbeszélő próza elvilágiasodásának és megújulásának összetett folyamatát, szemlélteti a hosszú átmenetet a retorikus, didaktikus literatúrától a világi szépirodalomhoz, s mutatja a törekvést, mellyel a század második negyedében Mikes és Faludi Ferenc egymástól függetlenül megteremtette a népnyelvvel keresztezett új magyar szépprózát. A bibliai gyökerű képek, fordulatok, szentenciák és szókapcsolatok tanúsítják nyelvének és stílusának szoros kapcsolatát a Biblia nyelvével, stílusával. A prózáíró elbeszélő adottságait emelik ki a levelekben található, többnyire franciából fordított miniatűr elbeszélések, anekdoták és legendarészletek, melyek közül néhány ugyancsak megtalálható a gyűjteményben. A történetek összekapcsolása különböző hosszúságú értelmező, magyarázó szövegrészekkel, szentenciaszerű megfogalmazásokkal a *Leveleskönyv*ben elősegítette a históriák beillesztését a korabeli jelen tapasztalati valóságába; ez az eljárás ugyancsak bevett módszer volt a kor moralista íróinál. Láthatóvá válik a folyamat, melynek során a fordítás mint elsajátítási aktus befolyásolja az elbeszélő részek szerveződését és szövegbeli értelmezését, s az idegen szöveg Mikes sajátjává válva tovább „működik”, és hordozza a közvetíteni kívánt tudást valamint szemléletmódot.